

Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas

Straipsnyje nagrinėjamos šios ideologinės cenzūros reiškimosi sritys: grožinės literatūros ir meno kūrinių cenzūra, humanitarinių mokslo sričių tekstų cenzūra, periodinių leidinių cenzūra, bibliotekų valymas. Ideologinės cenzūros apraiškas stengiasi sieti su bendru sovietinės kultūros politikos kontekstu, kuriame net ir per trumpą laikotarpį chronologiškai galima išskirti du etapus: 1) lemiamas Lietuvos dvasinio gyvenimo sovietizavimo lūžis (1948–1950 m.); 2) visuotinės ideologinės kontrolės įtvirtinimas (1951–1955 m.).

Siekiant paversti kultūrą vienu iš sovietų režimo politinių įrankių buvo sukurtas visuotinės viešojo gyvenimo kontrolės mechanizmas. Svarbi šio mechanizmo dalis buvo ideologinės cenzūros sistema, kurią sudarė keli vienas kitą papildantys viešojo diskurso stebėjimo ir nepageidaujamos informacijos blokavimo lygmenys. Dugiapakopė ideologinės cenzūros sistema Sovietų Sąjungoje įsitvirtino dar XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ir pokario metais veikė gana efektyviai. Sovietinės cenzūros tyrinėtojas Arlenas Bliumas teigia, kad šiuo laikotarpiu „įbauginti ir terorizuojami autoriai ir redaktoriai jau buvo gerai išmokę ideologinio žaidimo taisyklės ir išankstinei kontrolei pateikdavo taip išvalytus, distiliuotus tekstus, kad cenzūros institucijų politinė-ideologinė kontrolė buvo minimali“¹. Anksčiau išbandytas ideologinės cenzūros modelis, žinoma, buvo diegiamas ir sovietų

(re)okupuotoje Lietuvoje, tačiau dabartinė sovietinio laikotarpio istorijos tyrimų būklė kol kas neleidžia atsakyti į klausimus, kaip šis procesas vyko ir kada jis baigėsi. Atsakymai į šiuos klausimus reikalingi tam, kad būtų galima tiksliau nustatyti viešojo gyvenimo sovietizacijos chronologinius lūžius, geriau suvokti šio proceso eigą.

Per pastarąjį dešimtmetį sovietinės cenzūros fenomeno analizei istorikai skyrė nemažai dėmesio. Pirmuosius vienos svarbiausių sovietinės cenzūros institucijų – Glavlito – veiklos pėdsakus Lietuvoje gana išsamiai atskleidė Liudas Truska². Vieną iš sovietų vykdytos ideologinės cenzūros apraiškų – skaitymo kontrolės organizavimą gana detaliai apibūdino Klemensas Sinkevičius straipsnyje, skirtame Lietuvos nacionalinės bibliotekos specialiojo fondo istorijai³. Šių eilučių autorius prieš kelerius metus aptarė bendras sovietų ideologinės cenzūros raidos tendencijas postalininiu laikotarpiu⁴. Panaši problematika nagrinėjama ir žurnale „Genocidas ir rezistencija“ paskelbtose studentų studijose⁵. Taigi aiškiai matyti, kad laikotarpis nuo 1948 m. iki šeštojo dešimtmečio vidurio iki šiol nesulaukė tyrinėtojų dėmesio. Būtent šiuo laikotarpiu kultūrinio, socialinio ir ekonominio Lietuvos gyvenimo sovietizavimo procesas vyko intensyviausiai, radikaliai pakeisdamas tikrovę, taip pat viešojo gyvenimo funkcionavimo normas. Todėl tuo pat metu vykęs ideologinės cenzūros sistemos optimizavimas bei jos įtaka

bendrai sovietizacijos eigai, be abejonės, yra aktualūs tyrimo uždaviniai, kuriuos ir mėginama spręsti šiame straipsnyje.

Straipsnis parengtas daugiausia remiantis sovietų valdžios institucijų, nagrinėjamu laikotarpiu vaidinusių lemiamą vaidmenį vykdant ideologinę cenzūrą, archyviniais dokumentais. Tai LSSR glavlito metinės ataskaitos ir įvairios pažymos komunistų partijos vadovybei apie kūrinis, sulaikytus dėl ideologinių motyvų, bibliotekų valymus bei kitus su ideologine cenzūra susijusius veiksmus; LKP CK biuro nutarimai ir LKP CK skyrių raštai ideologinės cenzūros klausimais; LSSR KGB pažymos apie pastebėtus ideologinio „kriminalo“ požymius, komunistų partijos užsakymu atliktų tyrimų ataskaitos. Kita straipsnyje naudotų šaltinių grupė – paskelbti centrinių ir respublikinių cenzūros institucijų dokumentai⁶. Atliekant tyrimą beveik nesinaudota cenzūros funkcijas vykdžiusių žemesnės grandies institucijų – leidyklų, periodinių leidinių redakcijų, kūrybinių sąjungų, parodų komitetų – archyviniais fondais; juose išliko labai nedaug dokumentų, atskleidžiančių šių institucijų vietą ideologinės cenzūros procese. Galima daryti prielaidą, kad taip yra todėl, jog šios grandies atstovai nagrinėjamu laikotarpiu dar tik mokėsi ideologinio žaidimo taisyklių ir aktyviai jame nedalyvavo.

LIETUVOS DVASINIO GYVENIMO SOVIETIZAVIMO LŪŽIS (1948–1950 M.)

Pirmoji pokarinė ideologinės prievartos banga, nuvilnijusi per visą Sovietų Sąjungą 1946 m., privertė okupuotoje Lietuvoje likusius kultūrininkus susigūžti, tačiau daugumą jų neskubėjo (vieni nenorėjo, kiti nesugebėjo) savo kūryba įsilieti į ideologinio fronto kovotojų gretas. Sovietų valdžia, tikėdamasi

perauklėti senąją inteligentiją gražiuoju, taip pat kol kas vengė imtis ryžtingesnių priemonių prieš nepaklusniusius. 1947 m. pabaigoje Harry'ui Trumanui paskelbus komunizmo sulaikymo doktriną, Kremlius nusprendė sparčiau įtvirtinti politinę kontrolę satelitinėse Vidurio ir Rytų Europos valstybėse ir paspartinti sovietizacijos procesą 1940 m. užgrobtose teritorijose. Nuo 1948 m. pavasario ir Lietuvoje griebtasi drastiškų priemonių, kuriomis siekta palaužti stiprų visuomenės pasipriešinimą ir sunaikinti senosios socialinės-ekonominės sanklodos likučius. Sudedamoji šio proceso dalis buvo nauja kultūrinio gyvenimo ideologizavimo banga.

Pirmas rimtas įspėjimo signalas Lietuvos inteligentijai buvo duotas 1947 m. lapkričio 29 d. vykusiame LKP(b) CK XV plenumo; jame kritikuoti kūrėjai, vengiantys dalyvauti sovietinės ideologijos įprasminimo projektuose. Antanas Sniečkus savo pranešime daugiausia puolė rašytojus, suversdamas jiems didžiausią kaltės dalį dėl katastrofiško originalios lietuvių literatūros kūrinių, idealizuojančių naują sovietinę tikrovę, stygiaus: tarp LSSR valstybinės grožinės literatūros leidyklos 1947 m. išleistų 116 knygų buvo tik 6, kuriose vaizduota sovietinė tikrovė⁷. Ne mažiau grėsmingai skambėjo A. Sniečkaus priekaištai ir Lietuvos akademinei bendruomenei. Jis labai nepatenkintas buvo Istorijos instituto darbu: „Institute viešpatauja apolitiškumo, beidėjiškumo, nusišalinimo nuo aktualios tematikos dvasia. [...] Institutas, visai nusišalinantis nuo respublikos aktualių klausimų sprendimo, nepateisina savo egzistavimo. Mokslų Akademijos prezidiumo uždavinys – imtis rimtų priemonių iš esmės pertvarkyti instituto darbą.“⁸

Iš aukštų LKP(b) CK tribūnų svaidomi kaltinimai greitai susipynė su Maskvos inspiruota dar viena menininkų ideologinio auklėjimo akcija, kuri prasidėjo VKP(b) CK

1948 m. vasario 10 d. priėmus nutarimą „Dėl V. Muradelio operos „Didžioji draugystė“. Nors šiuo nutarimu siekta sustiprinti ideologinę muzikinės kūrybos reglamentaciją, jo atgarsiai pasiekė ir kitas meno šakas⁹. Nepaisant sukkelto triukšmo, viešai užsipulti menininkai ir šį kartą išvengė skaudesnių padarinių: pasitenkinta ritualiniais klaidų išpažinimais ir pažadais pasitaisyti. Reaguodami į signalus iš viršaus, LSSR glavlito cenzoriai nuo 1948 m. pradžios taip pat prisiminė savo pareigą vykdyti leidžiamos literatūros ideologinę kontrolę. Vien per pirmąjį tų metų ketvirtį Glavlite įstrigo keturios Valstybinės mokslinės literatūros leidyklos parengtos knygos ir du „Pergalės“ žurnalo 3 numeryje numatyti spausdinti apsakymai. Tarp jų buvo ir valdžios nemalonę užsitraukusio Istorijos instituto direktoriaus Povilo Pakarklio monografija „Teutonų ordino valstybinės santvarkos bruožai“, kurioje, anot Glavlito cenzorių, „teutonų ordino persikėlimas į Prūsiją pavaizduotas be sąryšio su Vokietijos imperijos kolonijine ekspansine politika“¹⁰.

1948 m. Glavlitas pradėjo nuosekliau valyti bibliotekų fondus – šalinti iš jų nepriklausomybės laikotarpiu leistą literatūrą; iki tol daugiausia dėmesio buvo skiriama nacių okupacijos metais leistų knygų bei periodikos naikinimui. Anot LSSR glavlito viršininko Aleksandro Malygino, būtent „1948 m. bibliotekų valymo darbe pavyko pasiekti pakankamai rimtą persilaužimą: 1947 m. respublikoje buvo patikrintos tik 309 bibliotekos, o 1948 m. – net 1774, išimta kenksmingos literatūros 138 775 tomai“¹¹. Pasiekti tokį „proveržį“ pavyko todėl, kad bibliotekoms tikrinti buvo pasitelktas vietos partinis aktyvas ir inteligentija. Jų darbui reikiama linkme nukreipti Glavlitas parengė išimtinų knygų sąrašus. 1948 m. buvo išsiuntinėti du tokie sąrašai, juose buvo daugiau nei tūkstantis pozicijų. Pagrindinių mokslinių bibliotekų fondams peržiūrėti

1948 m. rudenį buvo sudarytos specialios komisijos. Pavyzdžiui, Mokslų akademijos bibliotekoje dirbo „iš mokslinių darbuotojų sudaryta komisija, vadovaujama MA vice-prezidento Žiugždos, kuris pats asmeniškai dalyvauja komisijos darbe. Per paskutinius tris 1948 metų mėnesius komisija patikrino daugiau nei 100 tūkstančių knygų, numatė išimti apie 2000“¹².

LSSR MA Prezidiumas ne tik entuziastingai atsiliepė į Glavlito raginimus išsivalyti bibliotekos fondus, bet ir uoliai vykdė mokslinių institutų leidybinės produkcijos ideologinės cenzūros funkcijas. 1948 m. pabaigoje LSSR MA prezidentas Juozas Matulis kreipėsi į A. Sniečkų, sūlydamas sustabdyti 1947 m. išleisto Didžiojo lietuvių kalbos žodyno antrojo tomo platinimą. Jis motyvavo tuo, kad išleistas žodyno tomas „ne tik nepateisino tarybinės liaudies poreikių, bet jis jį klaidina, temdo jos tarybinę sąmonę, silpnina kovingumą prieš buržuazinį nacionalizmą, prieš reakcinį klerikalizmą ir religinius prietarus“¹³. LKP(b) CK biuras, remdamasis šiuo signalu, 1949 m. vasario pradžioje davė nurodymą likusį žodyno tiražą sunaikinti.

Po kelių dienų prasidėjęs LKP(b) VI suvažiavimas tapo dar vienu reikšmingu įvykiu, liudijusiu vis stiprėjantį ideologinį spaudimą. A. Sniečkus savo pranešime itin daug vietos skyrė ideologinio darbo klausimams. Aptardamas darbo su inteligentija klaidas, jis pabrėžė: „Kai kurie draugai klydo rodydami liberalumą aiškiai svetimiems elementams iš senosios aplinkos inteligentijos. Dėl tokio liberalumo įvairiuose ideologinio (ir ne tik ideologinio) fronto baruose ilgą laiką veikė, o kai kur ir dabar veikia priešiški elementai, kurie jiems suteiktą pasitikėjimą panaudoja priešiškam darbui.“¹⁴ „Priešiškų elementų“ veikimu A. Sniečkus mėgino paaiškinti ir dažnai pasitaikančias „šiurkščias klaidas“ vertinant kultūrinį palikimą. Kaip vieną ryš-

kiausių politinio budrumo stokos pavyzdžių jis minėjo padėtį LSSR valstybinėje grožinės literatūros leidykloje. Pasak jo, ši leidykla „tapo prieglauda politiškai abejotiniams ir priešiškiems elementams, kurie praeties rašytojų kūrinį leidimo priedangoje skleidė svetimą nacionalistinę ideologiją“¹⁵.

Naui akcentai valdžios lyderių retorikoje šį kartą jau turėjo praktinių padarinių. Po LKP(b) VI suvažiavimo prieš perauklėjimui nepasiduodančius kūrybinės inteligentijos atstovus vis dažniau imta naudoti represines priemones, nuo kurių skaudžiausiai nukentėjo atsakingi leidyklų darbuotojai. Pagal sovietinę sampratą jie turėjo būti pirmoji ideologinės cenzūros grandis, todėl netinkamai šią funkciją vykdę asmenys buvo kaltinami sąmoninga kenkėjiška veikla. 1947 m. pabaigoje A. Sniečkaus išgąsdinti rašytojai sugebėjo didžiąją kaltės dalį nuo savo pečių perkelti ant leidėjų, neva boikotuojančių jų kūrybines pastangas. Pirmąja stalininės represijų mašinos auka tapo Grožinės literatūros leidyklos vyr. redaktoriumi nuo 1944 m. dirbęs Valys Drazdauskas, suimtas 1949 m. gegužės 20 d.

Per tardymus V. Drazdauskas mėgino paneigti jam pateiktus kaltinimus dėl sąmoningos antisovietinės veiklos, apeliuodamas į tai, kad dauguma leidyklai įteiktų kūrinių aktualia tematika neatitiko net minimalių meninės vertės kriterijų, todėl norėdamas įvykdyti planą jis buvo priverstas daugiau leisti lietuvių ir užsienio literatūros klasikų knygų. Nepaisant to, po beveik metus trukusių tardymų parengtoje kaltinamojoje išvadoje, be kita ko, konstatuota: „Būdamas Grožinės literatūros leidyklos vyr. redaktoriumi leido knygas su tarybiniam skaitytojui kenksminga ideologija, užlaikydavo aktualios Tarybinės literatūros išleidimą ir stengėsi daugiau leisti Vakarų literatūros, neturinčios aktualios reikšmės, vertimus.“¹⁶ V. Drazdausko likimo ne tik nesušvelnino, o

galbūt dar labiau sukomplikavo tai, kad jis mėgino atskleisti jau nuo okupacijos pradžios nomenklatūrinėje rašytojų ir leidybos valdymo sistemoje įsigalėjusią korupcijos ir piktnaudžiavimo tarnybine padėtimi praktiką. Kadangi byloje buvo duomenų apie žinomus rašytojus ir aukštus sovietų valdžios pareigūnus, byla perduota nagrinėti Ypatin-gajam pasitarimui prie SSRS valstybės saugumo ministro. V. Drazdauskas buvo nuteistas 10 metų lagerio, o jo pateikta informacija liko emgėbistų stalčiuose.

1949 m. vasarą MGB kalėjime atsidūrė ir kitų dviejų valstybinių leidyklų vyr. redaktorai – priklausymu „antitarybinei mistinei teosofinei N. Rericho draugijai“ apkaltinti Bronius Vaitiekūnas, 1944–1947 m. dirbęs Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidyklos direktoriumi, vėliau jos vyriausiuoju redaktoriumi, ir Jonas Glemža, analogiškas pareigas ėjęs Pedagoginės literatūros leidykloje. Pagal tą pačią bylą buvo suimta ir Mokslinės literatūros leidyklos redakcijos vedėja Birutė Valušytė¹⁷. Po leidybos politiką praktiškai formavusių asmenų suėmimų buvo atleisti minėtose leidyklose dirbę „nepatikimi“ kadrai, o vietoj jų į leidyklas komandiruoti politiškai patikimesni asmenys. Pavyzdžiui, Grožinės literatūros leidykloje pradėjo dirbti buvęs dienraščio „Tarybų Lietuva“ vyr. redaktorius Icikas Gurvičius, kurį daugelis buvusių leidyklos darbuotojų ir rašytojų apibūdino kaip pagrindinį ideologijos grynumo sergėtoją. Šiltas vietas buvo priversti palikti ir darbo sovietų saugume patirtį turėję, tačiau pasitikėjimo nepateisinę leidyklų vadovai: Grožinės literatūros leidyklos direktorius Aleksandras Gudaitis-Guzevičius susitelkė kūrybiniam darbui, o Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidyklos direktorius Danielius Todesas buvo priverstas pasitraukti iš pareigų, 1950 m. pabaigoje šią leidyklą sujungus su Politinės literatūros leidykla¹⁸.

Net ir po 1949 m. vasarą ir rudenį atlikto kadro valymo pagrindines leidyklas ir toliau atidžiai stebėjo cenzūros institucijos. Glavlitas 1949 m. dėl ideologinių motyvų sustabdė septynių Grožinės literatūros leidyklos parengtų knygų spausdinimą. Pavyzdžiui, iš spaudai parengtos Kazio Binkio poezijos rinktinės buvo nurodyta išimti poemą „Sparnuotas Matas“, kuri neva „persmelkta buržuazinės ideologijos ir amerikietiško kapitalizmo garbinimo“¹⁹. LKP(b) CK nurodymu dėl netinkamų įvadų buvo sustabdytas Antano Baranausko „Anykščių šilelio“ ir Kristijono Donelaičio raštų spausdinimas. LKP(b) CK rado šiurkščių politinių klaidų ir Glavlito filtrą praėjusiose jau išspausdintose Grožinės literatūros leidyklos knygose. 1949 m. lapkričio 4 d. LKP(b) CK biuras nutarė uždrausti platinti Jono Marcinkevičiaus romaną „Nemunas patvino“ ir K. Binkio poezijos rinkinį, o leidyklos bei Glavlito vadovai įspėti dėl neatsakingo požiūrio į spausdinamą literatūrą²⁰.

Glavlito darbuotojams sunkiai sekėsi ne tik laiku reaguoti į griežtėjančią knygų leidybos politiką, bet ir išvengti klaidų kontroliuojant periodinę spaudą. 1950 m. pradžioje MGB ne kartą pranešė A. Sniečkui apie pagrindiniuose respublikos dienraščiuose pastebėtas antisovietinį atspalvį turinčias spausdinimo klaidas, atsiradusias dėl aplaidaus redakcijų darbuotojų ir Glavlito cenzorių darbo. Pavyzdžiui, 1949 m. gruodžio 24 d. „Komjaunimo tiesos“ numerio pirmajame puslapyje paskelbtame jubiliejiname sveikinime „tautų vadui“ buvo palinkėta ne „ilgų sveikatos metų“, o „ligų ir ilgos sveikatos metų“²¹. Dėl šios klaidos tą dieną budėjęs laikraščio redaktorius ir korektorius buvo atleisti iš darbo.

LKP(b) CK biuras 1950 m. taip pat priėmė du nutarimus, kuriuose buvo smerkiamos šiurkščios politinės klaidos periodiniuose leidiniuose. 1950 m. rugsėjo pabaigoje LKP(b) CK kritikos objektu tapo Lazdijų rajono laikraštis „Dzūkų žinios“, išspausdinęs keletą straipsnių ir feljetonų, kuriuose „piktavališkai šmeižiama tarybinė tikrovė“²². Kiek vėliau publikacijų su šiurkščiomis politinėmis klaidomis rasta ir iliustruotame žurnale „Švyturys“. LKP(b) CK biuro nutarimą šiuo klausimu rengusių Propagandos ir agitacijos skyriaus pareigūnų nuomone, taip atsitiko dėl to, kad į žurnalo redakciją įsiskverbė politiškai nepatikimi asmenys ir kad jos darbo deramai nekontroliavo redkolegija bei Rašytojų sąjungos valdyba²³.

Nors LKP(b) CK biuras gana griežtai įvertino „Švyturio“ redakcijos darbą, neatrodo, kad šis žurnalas buvo daugiau nei kiti leidiniai nukrypęs nuo politinio žaidimo taisyklių. „Švyturio“ atsakingasis redaktorius Vladas Mozūriūnas stropiai mokėsi šio žaidimo paslapčių ir nuoširdžiai gailėjosi dėl pasitaikančių paklydimų. 1949 m. pavasarį jis savikritiškai išpažino savo kaltę A. Sniečkui tokiais žodžiais: „Apgailėstaudamas turiu pranešti, kad „Švyturio“ 6 Nr. Ch. Lemcheno* straipsnyje „Tarybiniai lietuvių kalbos naujadarai“ įsibrovė stambi politinė klaida dėl mano nepakankamo apdairumo. Ruošdamas medžiagą spaudai, aš neatkreipiau tinkamo dėmesio į politinę šio straipsnio pusę, o pažiūrėjau kaip į kalbinį dalyką.“²⁴ 1950 m. rudenį jaunasis „Švyturio“ redaktorius jau pats mokė gerokai už save vyresnį Juozą Grušą: „Jūsų apsakymo „Atkaklusis senis Jurgėla“ negalėjome išspausdinti, nes jis turi kai kurių trūkumų. Per daug išpūsta Jurgėlos meilė gyvuliams. Pirmiausia reikia

* Chackelis Lemchenas (1904–2001) – kalbininkas, daugelio žodynų sudarytojas, nuo 1949 m. dirbo redaktoriumi Mokslinės literatūros leidykloje.

iškelti jo visuomeninį susipratimą, sąmonin-gumą – juk Jurgėla gerai prižiūri arklius dėl to, kad jis įsitikino, jog tarybinėje santvarkoje nebėra išnaudojimo, jog jis – lygiateisis pilietis, naujo gyvenimo statytojas, kaip ir visi kiti tarybiniai žmonės.“²⁵

SSRS glavlito vadovybė taip pat nebuvo patenkinta savo padalinio Lietuvoje darbu. Ypač didelį susirūpinimą jai kėlė respublikos knygų fondų būklė. 1949 m. gruodžio mėn. iš Maskvos atvykusi inspektorių grupė pasibaisėjo bibliotekose ir knygynuose rasta visiška netvarka. Kaune veikusioje Centrinėje viešojoje bibliotekoje ir Kauno universiteto bibliotekoje dar buvo knygų saugyklos, kuriose gulėjo didžiuliai kiekiai neinventorizuotų ir nepatikrintų leidinių; Vilniaus universiteto ir Mokslų akademijos bibliotekų bendruosiuose fonduose rasta daugybė antisovietinių knygų, nes čia veikusios komisijos nuo 1949 m. vidurio nutraukė darbą nebaigusios patikrinti visų fondų; Vilniaus ir Kauno antikvarinių knygynų sandėliuose tebebuvo saugomi dideli tiražai nepriklausomybės metais leistų leidinių (J. Korčinskio „Vytautas Didysis“, L. Karsavino „Apie asmenybę“ ir kiti)²⁶. Reikiamos kontrolės neužtikrinusiems LSSR glavlito vadovams buvo pareikšti griežti papeikimai, jie įspėti dėl galimo atleidimo iš pareigų, jei padėtis greitai nepasikeis.

Vykdydamas SSRS glavlito viršininko 1950 m. sausio 24 d. įsakymą, kuris įpareigojo knygų fondų kontrolės trūkumus pašalinti iki kovo 1 d., LSSR glavlitas ėmėsi ryžtingų priemonių knygų fondams išvalyti. Visų pirma Kultūros ir švietimo įstaigų komiteto, Švietimo ministerijos žinioje esančių ir žinybinių bibliotekų direktoriams buvo išsiuntinėtos griežtos direktyvos per dvi savaites patikrinti ir išvalyti bibliotekų fondus bei nustatyta tvarka įregistruoti bibliotekas Glavlito įstaigoje. Didžiosiose Vilniaus ir Kauno bibliotekose buvo sudarytos naujos komisijos, turėjusios peržiūrėti iki tol

nepatikrintus fondus. Pavyzdžiui, Vilniaus universiteto bibliotekoje buvo sudarytos net dvi komisijos: pirmosios nariai „ypatingos skubos tvarka peržiūri knygas ne pagal katalogą, o betarpiškai jas vartydami ir išimdami akivaizdžiai kenksmingus leidinius“, antrosios nariai turėjo atidžiau susipažinti su jau išimtų knygų turiniu, būtinais atvejais jas perskaityti ir sudaryti anotacijas. Iš 5 didžiųjų bibliotekų (Vilniaus ir Kauno universitetų, MA, Centrinės viešosios ir Knygų rūmų) iki kovo 1 d. buvo išimta 171 tūkst. egzempliorių knygų, dar 110 tūkst. egzempliorių išimta iš mažesnių bibliotekų, 108 tūkst. – iš knygų prekybos tinklo ir spaustuvių sandėlių²⁷. Taigi per vieną mėnesį buvo išimta beveik 400 tūkst. knygų (dauguma jų sunaikinta), t. y. 50 tūkst. egzempliorių daugiau nei per dvejus metus (1948–1949) iki tol.

Valstybinių bibliotekų niekaip nebaigiančio valyti Glavlito jau laukė nauji uždaviniai. 1949–1950 m. sovietinės Lietuvos vadovus iš komunistų partijos apskričių komitetų ir MGB vis dažniau pasiekdavo signalai apie religinių organizacijų žinioje likusias bibliotekas, kuriose buvo galima gauti ne tik niekur kitur neprieinamų religinio turinio, bet ir į draudžiamų knygų sąrašus įtrauktų kitokio žanro leidinių. Pavyzdžiui, 1949 m. vasarą apie pastebėtus antisovietinio pobūdžio literatūros telkinius kai kuriose Panevėžio bažnyčiose LKP(b) vadovus informavo šio miesto partijos komiteto sekretorė Taurinskienė, kartu vykdžiusi ir neetatinio apskrities cenzoriaus funkcijas²⁸. LSSR valstybės saugumo ministras Piotras Kapralovas ragino A. Sniečkų duoti nurodymą Glavlitui, kad patikrintų Kauno kunigų seminarijos biblioteką²⁹. Nepaisant šių signalų, bažnyčiose esančių bibliotekų perėmimas užtruko iki šeštojo dešimtmečio vidurio. Antai Marijampolės bažnyčioje paslėpta turtinga buvusio marijonų vienuolyno biblioteka Glavlito pastangomis buvo likviduota tik 1954 m.

Glavlito kontroliuojamos viešos informacijos spektras buvo plečiamas ir kitomis kryptimis. 1950 m. lapkričio 1 d. LKP(b) CK biuras ir LSSR MT priėmė nutarimą „Dėl priemonių valstybinės paslapties atskleidimo faktams muziejuose pašalinti“³⁰; šiuo nutarimu LSSR glavlitas buvo įpareigotas nuolat kontroliuoti muziejus ir parodas. Po šio nutarimo ir atitinkamų instrukcijų iš Maskvos LSSR glavlitas ėmėsi priemonių organizuoti muziejų ekspozicijų ir laikinų parodų cenzūrą: buvo išleistas įsakymas dėl muziejų patikrinimo ir jų registravimo; įstaigų, kurių žinioje buvo ekspozicinės erdvės, vadovams išsiuntinėti laišakai su paaiškinimais, kaip turi būti atidaromi muziejai ir parodos. Nuo šiol Glavlitas nekontroliavo tik muzikos atlikėjų, teatro ir kino repertuaro, už kurį buvo atsakingas Meno reikalų valdybos prie SSRS MT Vyriausiasis repertuaro komitetas (Glavrepertkomas). Šis Maskvoje veikęs komitetas praktiškai nevykdė Lietuvoje statomų teatro spektaklių kontrolės, todėl „siekiant kelti kuriamų pjesių idėjinį-meninį lygį ir gerinti šių pjesių pastatymo Lietuvos TSR teatruose kokybę“ 1949 m. gruodžio mėn. prie LSSR MT buvo sudaryta speciali pjesių ir pastatymų priėmimo komisija, kurios pirmininku tapo itin dogmatiškomis pažiūromis pagarsėjęs Kazimieras Preikšas³¹.

LSSR glavlito aparatas 1950 m. dar neatitiko jam keliamų reikalavimų. Šios institucijos vadovai skundėsi, kad dirbti cenzoriais jie priversti priimti atsitiktinius, o ne partijos rekomenduotus asmenis. Dėl to MGB šiuo laikotarpiu neretai atsisakydavo išduoti Glavlito darbuotojams leidimus dirbti su slaptais dokumentais, motyvuodama tuo, kad apie juos esama kompromituojančių duomenų. Pavyzdžiui, 1950 m. tokio leidimo negavo netgi LSSR glavlito pakartotinės cenzūros viršininke dirbusi Filomena Šporienė; mat MGB išsiaiškino, kad jos brolis nacių okupacijos metais tarnavo pagalbinės policijos ba-

talione ir vėliau buvo represuotas³². 1950 m. pabaigoje centriniame LSSR glavlito aparate dirbo 15 žmonių, iš jų 8 lietuviai, 5 žydai, 1 rusas ir 1 lenkas. Tik 3 Glavlito cenzoriai turėjo aukštąjį išsilavinimą, o daugumą sudarė Vilniaus universiteto studentai. Trečdalis cenzorių buvo priimti 1950 m., didesnę nei trejų metų darbo stažą turėjo tik 4 centrinio aparato darbuotojai³³. Sunkiai sekėsi komplektuoti Glavlito skyrius 1950 m. įkurtose Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių srityse. Kaune dirbo 5 cenzoriai (trys lietuviai ir du žydai, visi turintys tik vidurinį išsilavinimą), Klaipėdoje kol kas buvo įdarbintas tik vienas skyriaus viršininkas Šleima Levinas, o Šiauliuose skyriaus net nepradėta komplektuoti. Ypač sudėtinga padėtis buvo rajonuose, nes įvykdžius naują administracinį-teritorinį suskirstymą dauguma neetatinių cenzorių pasikeitė, be to, ir naujai paskirtieji turėjo derinti savo pareigas su tiesioginiu darbu rajono partijos ar vykdomajame komitete.

VISUOTINĖS IDEOLOGINĖS KONTROLĖS ĮTVIRTINIMAS (1951–1955 M.)

Po sovietų Lietuvos įkūrimo jubiliejaus kiek atslūgęs puolimas ideologiniame fronte vėl buvo atnaujintas, „Pravdai“ 1951 m. liepos 2 d. paskelbus vedamąjį straipsnį „Prieš ideologinius iškraipymus literatūroje“. Mūsų nagrinėjamai temai svarbūs du šio straipsnio aspektai. Visų pirma, jame kaip ryškiausias ideologiškai ydingos literatūros pavyzdys nurodytas žurnale „Zvezda“ išspausdintas ukrainiečių poeto Vladimiro Sosiūros eilėraštis „Mylėk Ukrainą“, kuriame įžvelgti nacionalistiniai motyvai. Kita vertus, vedamajame akcentuojamos ne tiek rašytojų, o masinės informacijos priemonių cenzorių, praleidusių šiuos kūrinis į viešumą, klaidos. Po dviejų mėnesių buvo išleistas

specialus slaptas SSRS glavlito aplinkraštis „Apie cenzorių užduotis ryšium su politinės-ideologinės spaudos kontrolės sustiprinimu“; jame buvo numatytos papildomos priemonės cenzorių politiniam budrumui padidinti: įvesta griežtesnė asmeninė atsakomybė už padarytas klaidas, reikalaujama ne tik nagrinėti tekstą, bet ir gerai suprasti jo esmę; cenzoriai turėjo būti reguliariai atestuojami³⁴.

Reaguojant į signalą iš Maskvos, „nacionalizmo“ apraiškų imta ieškoti ir Lietuvos rašytojų kūryboje. Viešos kritikos taikiniu tapo mažiau ideologiškai angažuoti, tėviškės kraštovaizdį vaizduojantys kūriniai. Buvo puolami ne tik vyresnės kartos poetų (Aleksas Churgino, Vinco Mykolaičio-Putino), bet ir entuziastingai režimą šlovinusių jaunųjų talentų (Eugenijaus Matuzevičiaus, Eduardo Mieželaičio) poezijos rinkiniai. Negailestingai sukritikuotas ir vienas pirmųjų lietuviškos socialistinio realizmo prozos pavyzdžių – Jono Dovydaičio romanas „Dideli įvykiai Naujamiestyje“, kuriame, anot vertintojų, neigiami personažai – sovietų valdžios priešai – buvo pavaizduoti daug įtaigiau ir patraukliau negu partiniai veikėjai³⁵. Atsiliepdami į naujus ideologinės kovos iššūkius, LSSR glavlito cenzoriai taip pat suskubo užkirsti kelią į viešumą keletui kūrinių, kuriuose buvo galima įžvelgti „nacionalistinių“ motyvų. 1951 m. buvo sustabdytas Vacio Reimerio poezijos rinkinys „Išaugo ąžuolai“, nes jame būta eilėraščių, kuriuose „apdainuojamos Lietuvos grožybės bendrai, bet nutyliama apie tarybų valdžios metais Lietuvos dirbančiųjų įvykdytus socialistinius pertvarkymus, apie Lietuvos pavertimą industrine respublika“³⁶. Iš Broniaus Laucevičiaus-Vargšo kūrybos rinktinės Grožinės literatūros leidyklai buvo pasiūlyta išimti „apolitinį“ apsakymą „Tėvynė“.

Silpnėjant ginkluotajam pasipriešinimui, daugiau dėmesio kultūrinio gyvenimo

kontrolei galėjo skirti ir sovietų represinės struktūros. Ypač atidžiai ir toliau buvo stebimi su leidyba susiję rašytojai bei publicistai. Pagal 1951 m. pradėtą bylą „Trutni“ buvo sekami rašytojai A. Churginas, Juozas Keliuotis, Kazys Kiela, Jonas Marcinkevičius, E. Mieželaitis ir Albinas Žukauskas; esą jie „buržuazinės-nacionalistinės ideologijos pagrindu tarpusavyje palaiko ryšį, nieko nerašo tarybine tematika, o sukiojasi apie grožinės literatūros leidyklos vyriausiąjį redaktorių Žukauską, pasinaudodami jo tarnybine padėtimi mėgina išleisti ideologiškai žalingą literatūrą ir machinacijų būdu tam išeikvoja dideles valstybinių lėšų sumas“³⁷. 1951 m. pabaigoje buvo suimti Grožinės literatūros leidykloje dirbę rašytojai Kazys Jankauskas ir Eduardas Viskanta bei žurnalistas Pranas Budvytis. Jie buvo kaltinami ne tik dėl kūrybinės veiklos nepriklausomybės ar nacių okupacijos laikotarpiu, bet ir dėl „kenkėjiškos“ veiklos leidykloje pokario metais³⁸.

1952 m. sausio 16 d. buvo suimtas Vilniaus pedagoginio instituto Lietuvių literatūros katedros vedėjas ir žurnalo „Tarybinė mokykla“ redaktorius Petras Mikutaitis. Be kitų dalykų, jis buvo kaltinimas ir tuo, kad būdamas žurnalo „Tarybinė mokykla“ redaktoriumi spausdino politiškai kenksmingus straipsnius, prieštaraujančius pagrindiniams komunistinio auklėjimo principams, taip pat tuo, kad jo parengtoje ir 1947–1949 m. trimis laidomis išleistoje lietuvių literatūros chrestomatijoje gimnazijų mokiniams politiniu požiūriu neteisingai parinktos kūrinių ištraukos. Šiems kaltinimams pagrįsti dar prieš P. Mikutaičio suėmimą buvo sudaryta ekspertų komisija (į ją buvo įtrauktas ir LSSR glavlito viršininko pavaduotojas Borisas Gurveičius), kuri patvirtino, kad ir chrestomatijoje, ir žurnalo publikacijose esama „didelių politinio ir metodologinio pobūdžio iškraipymų, propaguojamos svetimos antimarksistinės, buržuazinės-nacionalistinės koncepcijos“³⁹.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje MGB gana dažnai tekdavo aiškintis priežastis, dėl kurių nepakankamai efektyviai veikiantis ideologinės cenzūros mechanizmas praleisdavo į viešumą tekstus su „šiurkščiomis politinėmis klaidomis“. Dar vienas skandalas kilo 1952 m. pavasarį, kai buvo pastebėta (praėjus dvejiems metams po išleidimo!) keletas politiškai pavojingų vertimo klaidų knygoje „Mūsų Didžioji tėvynė“*. LKP(b) CK pavedimu atlikusi tyrimą MGB nustatė, kad dauguma klaidų atsirado surenkant knygos tekstą spaustuvėje, tačiau tiek atsakingoji Politinės ir mokslinės literatūros leidyklos redaktorė Dveira Berzakaitė, tiek Glavlito cenzorė Asia Vulfaitė, abi VKP(b) narės, pasirašė signalinį knygos egzempliorių jo net neskaičiusios⁴⁰. Remdamasis šio tyrimo išvadomis, LKP(b) CK biuras minėtoms komunistėms, taip pat „Vaizdo“ spaustuvės direktoriui I. Ginzburgui už „politiškai neleistiną aplaidumą“ pareiškė papeikimą⁴¹, o knyga buvo išimta iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo.

Nors ir ne tokiais dideliais mastais kaip 1950 m., šeštojo dešimtmečio pradžioje bibliotekos buvo valomos toliau. Knygų fondai buvo nuolat tikrinami pagal įvairius viešam naudojimui uždraustų leidinių sąrašus. Maskva reguliariai siuntė Visasąjunginių knygų rūmų parengtas „Pasenusių leidinių, nenaudotinų viešosiose bibliotekose ir knygų prekybos tinkle, bibliografinės rodyklės“; 1949–1955 m. buvo išleistos 34 tokios rodyklės⁴². LSSR glavlitas taip pat sudarinėjo panašius uždraustų lietuviškų leidinių sąrašus, kuriuos tvirtino LKP CK ir SSRS glavlitas. Pavyzdžiui, 1952 m. pabaigoje LKP CK patvirtino draudžiamų knygų

sąrašą, į kurį buvo įrašyta 500 lietuvių kalba išleistų knygų pavadinimų. Sudarant anotuotus draudžiamų knygų sąrašus Glavlitui talkino ir didžiųjų bibliotekų specialiųjų fondų darbuotojai; jie ne tik inventorizavo į specialųjį fondą patekusius leidinius, bet ir toliau tikrino bendruosius fondus bei siuntė Glavlitui anotacijas apie įtarimą sukėlusias knygas. 1952 m. ypač aktyvūs buvo VU ir MA bibliotekų specialiųjų fondų darbuotojai, į draudžiamų knygų sąrašus pasiūlę įtraukti atitinkamai 310 ir 124 knygų pavadinimus⁴³.

Pagal Glavlito įsakymus iš bibliotekų buvo išimama nemažai jau sovietmečiu išleistų knygų. Vien 1952 m. išleisti šeši įsakymai, jais uždrausta viešai naudoti 27 pokario metais išleistas knygas lietuvių kalba⁴⁴. Dažniausiai buvo uždraudžiami leidiniai, kuriuose pastebėta politinių klaidų, arba sovietų režimo represuotų autorių knygos. Pavyzdžiui, 1952 m. gegužės 7 d. LSSR glavlitas kreipėsi į LKP(b) CK sekretorių Vladą Niunką, prašydamas pritarti, kad į sąrašą asmenų, kurių visi kūriniai išimami iš viešųjų bibliotekų ir knygų prekybos tinklo, būtų įtrauktos neseniai nuteistų P. Mikutaičio ir K. Jankausko pavardės⁴⁵. Tiesa, ne visi nuteisti rašytojai patekdavo į „juodąjį“, arba odiozinių autorių, sąrašą. Į 1953 m. LSSR knygų rūmų parengtą „Pasenusių leidinių, nenaudotinų viešosiose bibliotekose ir knygų prekybos tinkle, suvestinį sąrašą“ (jame buvo apie 2,5 tūkst. 1904–1952 m. Lietuvoje išleistų knygų pavadinimų) įrašyti visi publikuoti P. Mikutaičio, K. Jankausko, taip pat Kazio Inčiūros kūriniai, tačiau neįtraukta nė vienos iki 1940 m. išleistos Antano Miškinio poezijos knygos.

* Pavyzdžiui, frazėje „visų dirbančiųjų pastangomis kovoje su socializmo priešais“ žodis „socializmo“ buvo pakeistas žodžiu „kapitalizmo“, frazėje „įvairių tautų piliečiai, gyvenantys Tarybų Sąjungoje“ žodis „piliečiai“ pakeistas „priešais“.

Dar vieną draudžiamos literatūros grupę sudarė užsienio autorių kūryba. 1949–1953 m. SSRS glavlitas parengė keturis sąrašus vadinamųjų odiozinių užsienio autorių, kurių visos knygos turėjo būti išimtos iš bendrojo naudojimo bibliotekų fondų. Į juos įrašytos 508 pavardės, tarp kurių buvo Simon de Beauvoir, Georges Bernanos, Alberas Camus, Karl Jaspers, Jacques Maritain, Ezra Pound ir kiti žymūs rašytojai bei filosofai⁴⁶. Pagal 1946 m. nustatytą tvarką į sąrašą institucijų, kurioms suteikta teisė gauti užsienyje leistas knygas ir periodinius leidinius, pateko tik sąjunginės ministerijos ir organizacijos, centrinės bibliotekos ir žiniasklaidos priemonės⁴⁷, o visą iš užsienio paštu gaunamą literatūrą tikrino SSRS glavlito užsienio cenzūros skyrius, veikęs Maskvos centriniam pašte. Dėl tokios centralizuotos kontrolės sistemos užsienio literatūra praktiškai nepasiekdavo sąjunginių respublikų. Mėginimai pralaužti šią blokadą paprastai atsimušdavo į griežtą SSRS glavlito nuostatą išlaikyti tokią tvarką. Pavyzdžiui, 1950 m. vasarą SSRS ryšių ministerija, motyvuodama tuo, kad dėl centralizuotos cenzūros užsienio periodiniai leidiniai labai pavėluotai pasiekia adresatus, siūlė Glavlito užsienio cenzūros skyrius steigti ir kituose miestuose (taip pat Vilniuje), tačiau SSRS glavlitas dar kartą sėkmingai blokavo šią iniciatyvą⁴⁸.

Daug sunkiau sekėsi kontroliuoti kitą alternatyvios informacijos sklaidos kanalą – užsienio radijo stočių transliacijas. Šeštojo dešimtmečio pradžioje lietuviškų užsienio radijo laidų slopinimas taip pat tebebuvo opi problema, kėlusį susirūpinimą vietos valdžios atstovams. 1951 m. pabaigoje radijo trukdžių sistema veikė tik Vilniuje ir Kaune bei 35–40 km spinduliu aplink šiuos miestus⁴⁹. Nors LKP(b) CK pirmasis sekretorius ne kartą kreipėsi į SSRS ryšių ministeriją ir VKP(b) CK prašydamas kuo skubiau spręsti šią problemą, reikalai sunkiai judėjo į priekį.

1954 m. rugsėjo 23 d. priimtame LKP CK ir LSSR MT nutarime „Dėl kovos priemonių prieš antisovietinę propagandą radijo bangomis“ buvo konstatuota, jog „antisovietinių radijo laidų klausoma didesnėje respublikos kaimiškos teritorijos dalyje, todėl daroma didelė žala valstybės interesams“⁵⁰. Kad būtų mažiau klausoma užsienio radijo laidų, imtasi visokių priemonių: ne tik statomos naujos radijo trukdyklės, bet ir skatinama masinė pigių radijo imtuvų, neturinčių trumpųjų bangų diapazono, gamyba. Vis dėlto visiškai izoliuoti Lietuvos gyventojus nuo užsienio radijo laidų niekada taip ir nepavyko.

Siekiant maksimaliai sustiprinti ideologinę kultūrinio gyvenimo kontrolę, visų jo viešos sklaidos formų cenzūra pamažu buvo telkiama vienose rankose. 1951 m. rugpjūčio 28 d. SSRS MT nutarimu panaikinus Vyriausiąjį repertuaro komitetą, jo funkcijas turėjo perimti Glavlitas. 1952 m. pradžioje patvirtinta instrukcija „Apie meno kūrinių cenzūros tvarką“ numatė, kad nuo šiol: „Meno kūriniai (visų formų ir žanrų dramaturgija, muzikos, muzikiniai-vokaliniai ir žodinės kūrybos žanro estrados bei cirko kūriniai, meno savi-veikla, tapyba, grafika, skulptūra, tiražuojama fotoprodukcija, gramofono plokštelių įrašai) gali būti viešai atliekami, demonstruojami ir publikuojami tik su sąlyga, jeigu jiems duotas cenzūros organų leidimas.“⁵¹ Šia instrukcija buvo įvesta dviguba meno kūrinių ideologinė kontrolė, nes prieš pateikiant kūrinį tikrinti Glavlitui, Meno reikalų valdyba turėjo patvirtinti išvadą, kad jis atitinka nustatytus idejinio-meninio lygio reikalavimus. Tačiau net ir gavę tokią išvadą Glavlito cenzoriai buvo įpareigoti neprarasti budrumo ir „neleisti platinti politiškai kenksmingų, ideologiškai svetimų, beidėjiškų, menkaverčių, tarybinę tikrovę iškraipiančių kūrinių“⁵².

Glavlito padaliniui Lietuvoje sunkiai sekėsi vykdyti įprastą viešosios erdvės kontrolę; praktiškai jis buvo nepajėgus greitai

perimti naujas jam patikėtas funkcijas. 1952 m. gegužės pabaigoje LSSR glavlito viršininkas A. Malyginas kreipėsi į LKP(b) CK prašydamas patvirtinti sąrašą organizacijų, kurioms būtų suteikta teisė masiškai gaminti ar publikuoti vaizduojamojo meno kūrinius, taip pat atskirą sąrašą organizacijų, kurios galėtų tiražuoti meno kūrinius su partijos ir valstybės veikėjų atvaizdais⁵³. Tačiau praėjus daugiau nei pusmečiui, tokių sąrašų dar nebuvo ir pasinaudodamos tuo įvairios artelės, meno dirbtuvės ir kai kurie dailininkai be jokios kontrolės gamino produkciją, kuri, anot Glavlito atstovų, daugeliu atvejų būna blogos kokybės ir žemo idėjinio-meninio lygio⁵⁴.

Tik 1952 m. pabaigoje Glavlitui pavyko perimti teatrų repertuaro ir muzikos kūrinių atlikimo išankstinės cenzūros funkcijas. Tais metais buvo patikrinti 48 spektaklių scenarijai, iš jų 6 neleista statyti⁵⁵. Kita vertus, šeštojo dešimtmečio pradžioje dar beveik nebuvo kontroliuojamas kinoteatrų repertuaras. LSSR valstybės kontrolės ministerija, 1951 m. pabaigoje patikrinusi, kaip vykdomas SSRS MT nutarimas dėl gyventojų aprūpinimo kinu ir pajamų iš kino padidinimo, nustatė, kad kai kuriuose Kauno kinoteatruose buvo reguliariai rodomi užsienio gamybos kinofilmai, uždrausti Vyriausiosios kino demonstravimo valdybos prie SSRS MT (Glavkino-prokato) įsakymais⁵⁶. Vėliau išsiaiškinta, kad šiuos filmus kinoteatrų mechanikai gaudavo iš MGB pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos valdybos kinofilmų bazės.

Nesugebantiems operatyviai spręsti naujų uždavinių LSSR glavlito vadovams 1952 m. pabaigoje iškilo realus pavojus netekti savo postų. Remdamasis eilinio LSSR glavlito veiklos patikrinimo rezultatais, SSRS glavlito

viršininkas K. Omelčenka 1952 m. spalio 31 d. išleido įsakymą „Dėl Lietuvos TSR glavlito darbo“⁵⁷, kuriame labai griežtai įvertino komisijos atskleistus esminius darbo trūkumus. LSSR glavlito vadovybei ypač kliuvo už nesugebėjimą organizuoti tinkamą audiovizualinių menų cenzūros tvarką. Nusiuntęs šio įsakymo kopiją A. Sniečkui, SSRS glavlito viršininkas siūlė LKP CK apsvarstyti A. Malygino nušalinimo nuo pareigų klausimą, motyvuodamas tuo, kad jis, nepaisant daugkartinių įspėjimų, nesugebėjo pagerinti LSSR glavlito darbo⁵⁸. Ant šio dokumento 1953 m. vasario 17 d. LKP CK sekretorius V. Niunka užrašė tokią pastabą: „Kandidatūra parinkta ir suderinta, tačiau drg. Malyginas serga. Klausimas bus greitai išspręstas.“*

SSRS glavlito pasiūlymas atleisti A. Malyginą sutapo su LKP CK vadovų siekiu išvengti atsakomybės už prastai veikiančią ideologinės cenzūros mechanizmą, visą kaltę suverčiant LSSR glavlito viršininkui, esą stokojančiam organizacinių gabumų. LKP CK kantrybės taurę, matyt, perpildė 1952 m. pabaigoje pasirodžiusios dar kelios knygos, kuriose rasta politinio pobūdžio klaidų. Nors 1952 m. gruodžio 3 d. priimtame LKP CK biuro nutarime „Dėl klaidų ir iškraipymų Litpoligrafizdato leidyklų išleistose knygose“ daugiausia kritikos kliuvo LSSR poligrafijos, leidyklų ir knygų prekybos valdybos vadovams, neužmirštas ir LSSR glavlito viršininkas; jis įspėtas apie jam grėšiančią griežtą partinę atsakomybę, jei „artimiausiu metu nebus užtikrinta reikiama tvarka ir leidžiamos literatūros kontrolė“⁵⁹.

Mėgindami atremti jiems metamus kaltinimus, LSSR glavlito vadovai vėl aiškino, kad trūksta patyrusių cenzorių. Cenzūros kadru

* Nors formaliai A. Malyginas buvo atleistas 1953 m. birželio mėn., naujas LSSR glavlito vadovas paskirtas tik 1955 m.

problema 1952 m. iš tikrųjų dar nebuvo išspręsta. Sunkiai sekėsi sukomplektuoti net ir centrinį LSSR glavlito aparatą. Iš 12 čia dirbusių cenzorių tik 3 buvo komunistų partijos nariai, 7 į darbą priimti per pastaruosius metus⁶⁰. 1953 m. kovo mėn. LSSR glavlito viršininko pavaduotojas B. Gurvičius dar kartą kreipėsi į A. Sniečkę prašydamas padėti spręsti kadrų problemą: darbui centriniame aparate parinkti 3–4 lietuvių kalbą mokančius partijos narius; padėti, kad Glavlite pasiliktų jau keletą metų čia sėkmingai dirbantys studentai G. Pekelis ir P. Kudaba; pasirūpinti, kad būtų įkurtas Vilniaus srities Glavlito skyrius; paveikti Kauno srities partijos komitetą, kad į vietos Glavlito skyrių nukreiptų 2–3 partijos narius⁶¹.

Nepakankamai efektyviai veikusi ideologinės meno cenzūros sistema dažnai vertė LSSR vadovybę imtis tiesiogiai cenzūruoti meną. Šeštojo dešimtmečio pradžioje LKP CK aparate buvo įkurtas specialus Grožinės literatūros ir meno skyrius*, kurio branduolį sudarė jauni literatūros ir meno kritikai (Tadas Černiauskas, Antanas Gedminas, Jonas Zinkus ir kiti). Įtvirtinti savo padėtį nomenklatūrinėje kultūros valdymo sistemoje siekiantys jaunuoliai labai energingai ėmėsi „tvarkyti“ literatūros ir meno reikalus. Ypač daug dėmesio skirta lietuvių literatūrinio palikimo vertinimo klausimams. Patikrinę 1952 m. iš esmės pertvarkytą Lietuvių literatūros instituto Literatūros muziejaus** ekspoziciją, skyriaus darbuotojai vėl rado didelių trūkumų. Vertintojams labiausiai užkliuvo pirmasis kambarys, kuriame buvo pristatoma „feodalinės ir kapitalistinės santvarkos viešpatavimo laikotarpio literatūra“. Jiems nepatiko, kad ekspozicijos rengėjai lietuvių literatūros ištakas norėjo pristatyti

Lietuvos statutu ir metraščiu, kad parodyti tie Adomo Mickevičiaus kūriniai, kuriuose jis „garbina Lietuvą, o ne tie, kurie parodo ją kaip kovotoją su baudžiavine santvarka ir carizmu, kilnų tautų draugystės idėjų skelbėją“ ir t. t.⁶²

Galima daryti prielaidą, kad Literatūros muziejaus ekspozicijos kritika buvo puolimo prieš Lietuvių literatūros instituto direktorių Kostą Korsaką tęsinys. Šis puolimas pradėtas 1950 m., kai viešai buvo sukritikuota jo knyga „Literatūra ir kritika“. LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyrius aktyviai dalyvavo šeštojo dešimtmečio pradžioje Maskvos inspiruotame puolime ir prieš kitus vyresnės kartos prokomunistinių pažiūrų kultūros veikėjus. Pokario metais jie padėjo įtvirtinti sovietų režimą Lietuvoje, tačiau vėliau jiems vis sunkiau sekėsi pritaikyti prie itin dogmatiškos vėlyvojo stalinizmo kultūros politikos. Jaunajai LKP CK ideologų kartai ypač nepatiko pernelyg savarankiškas vyresniųjų elgesys, pagrįstas nuopelnais sovietų valdžiai. 1953 m. sausio mėn. A. Sniečkui adresuotame laiške LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjas T. Černiauskas rašė apie ideologinius nukrypimus Antano Venclovos eilėraščių rinktinėje. Be kita ko, jis pabrėžė: „Klaidos A. Venclovos ir L. Giros knygose, taip pat kai kurių dekadinių leidinių įžangose rodo, kad tarp vadinamųjų vadovaujančiųjų rašytojų – šių knygų, įvadų joms autorių arba sudarytojų – yra partinės kritikos nepaisymo atvejų.“⁶³

Vienu metu netgi virš sovietų režimui ypač uoliai tarnavusio MA viceprezidento, Istorijos instituto direktoriaus Juozo Žiugždos galvos buvo susitvenkę juodi debesys. Stringant sovietinės Lietuvos istorijos inter-

*Vėliau šis skyrius prijungtas prie 1953 m. suformuoto LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus.

** Šis muziejus veikė Vilniuje 1941–1963 m.

pretavimo schemas sukūrimui, 1951 m. birželio 27 d. LKP(b) CK biuras priėmė specialų nutarimą „Dėl trūkumų tyrinėjant lietuvių liaudies ir LKP istoriją bei priemonių jiems pašalinti“⁶⁴, kuriame gana griežtai įvertino Istorijos instituto vadovų neveiklumą. Šio nutarimo svarstymo išvakarėse MGB pateikė išsamią pažymą apie J. Žiugždą*, kurioje jis ne tik buvo kaltinamas dėl blogo instituto darbo organizavimo, bet ir priminti jo vieši antisovietiniai pasisakymai nepriklausomos Lietuvos spaudoje⁶⁵. Vis dėlto A. Sniečkaus ir kitų įtakingų LKP(b) CK biuro narių parama padėjo J. Žiugždai išvengti skaudesnių padarinių. J. Žiugždos pozicijos Istorijos institute sustiprėjo ir dėl to, kad 1951 m. pavasarį valdžios akyse netikėtai susikompromitavo paskutinis rimtas jo konkurentas, artimas A. Sniečkaus bičiulis Juozas Jurginis. Skaitydamas paskaitą Vilniaus vakariniame marksizmo-leninizmo universitete, J. Jurginis, anot paskaitos klausiusio LKP(b) CK instruktoriaus, „ėmėsi idealizuoti fermerinius ūkius, jų buitį bei šmeižti TSRS kolūkinę sistemą“⁶⁶. Kilus skandalui, jis buvo atleistas iš Istorijos instituto direktoriaus pavaduotojo pareigų.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje kulminaciją pasiekusi kova tarp režimui tarnaujančių ideologinio fronto dalyvių buvo akivaizdžiai susijusi su vietos valdžios viršūnėje didėjančia priešprieša tarp A. Sniečkaus ir Justo Paleckio. Kelerius metus kaltintas „buržuazinių nacionalistų“ rėmimu ir įvairiomis ideologinėmis klaidomis J. Paleckis 1952 m. rudenį neatlaikė spaudimo ir LKP(b) VII suvažiavime išpažino savo kaltę. Susilpnėjęs J. Paleckio pozicijoms, dogmatiškai nusiteikę ideologai dar ryžtingiau ėmė pulti iki tol globotus sovietų kultūros veikėjus, kurių

dauguma iki okupacijos, kaip ir J. Paleckis, nepriklausė komunistų partijai. Beje, panaši vidinė kova 1951–1952 m. vyko ir kaimyninės Latvijos valdžios sluoksniuose. Čia puolimo taikiniu tapo Latvijos SSR MT pirmininkas, žinomas rašytojas Vilis Lacis. 1951 m. pabaigoje Latvijos komunistų partijos CK pirmojo sekretoriaus Janio Kalnberzinio ir ideologijos sekretoriaus Aivaro Pelšės iniciatyva pradėta V. Lacio romano „Į naują krantą“ kritikos kampanija greitai persikėlė į Maskvą. Tik 1953 m. pradžioje, įsikišus J. Stalinui, ši kampanija netikėtai buvo nutraukta⁶⁷. Minėti faktai leidžia daryti prielaidą, kad mėginimai sumažinti vyresnės kartos kairiosios inteligentijos įtaką nebuvo vien Lietuvai būdingas reiškinys, o bendresnių sovietų kultūros politikos raidos tendencijų išdava.

Patogų pretekstą suduoti dar vieną smūgį aukštuose postuose sėdėjusiems vyresnės kartos režimo rėmėjams suteikė stringantis pasirengimas LSSR literatūros ir meno dekadai. Tokios Maskvoje periodiškai organizuojamos sovietinių respublikų literatūros ir meno laimėjimų apžiūros buvo viena iš meninės kūrybos kontrolės formų. Šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo numatyta patikrinti, kaip Lietuvos menininkai suvokė socialistinio realizmo principus. Perdirbinėti kūrinius pagal ideologinius reikalavimus nesisekė, todėl pasirengimas dekadai užtruko ilgiau nei planuota. 1952 m. spalio mėn. pasirengimą dekadai tikrino iš Maskvos atvykusi komisija; ji konstatavo, kad dekadai dar nepasiruošta⁶⁸. Didžiausia kaltės dalis už tai buvo suversta kūrybinių sąjungų vadovams ir LSSR meno reikalų valdybai, kuriai tuo metu vadovavo Juozas Banaitis. 1953 m. sausio 22 d. LKP CK Grožinės literatūros ir

* Nuo 1951 m. vasario mėn. jis buvo vienas iš LSSR MGB agentūrinio sekimo bylos „Metodistai“ objektų.

meno skyrius parengė itin griežtą pažymą „Apie Meno reikalų valdybos darbą“⁶⁹; kiek anksčiau panaši pažyma buvo parengta apie Rašytojų sąjungos vadovybę.

1953 m. pradžioje LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyrius mėgino atnaujinti puolimą prieš Grožinės literatūros leidyklą. Pretekstą tam davė 1952 m. išleistas vienas Nikolajaus Gogolio raštų rinkinys; paaiškėjo, kad kai kurios į jį įdėtos apysakos buvo kupiūruotos, išbraukiant tas vietas, kur N. Gogolis neva reiškia antisemitines pažiūras. Atlikus patikrinimą nustatyta, kad tokių sutrumpinimų vertimuose ir lietuvių literatūros klasikų tekstuose pasitaikydavo gana dažnai⁷⁰. Nors J. Zinkaus pasiūlymas šį klausimą apsvastyti LKP CK biuro posėdyje nebuvo priimtas, 1953 m. pavasarį Grožinės literatūros leidyklos vadovai vėl buvo pakeisti: vyr. redaktorius A. Žukauskas atleistas ir netgi kurį laiką buvo suimtas, o leidyklos direktorius Leonas Vildžiūnas perkeltas į kitas pareigas.

1951–1953 m. vis labiau buvo veržiama kilpa ir apie Lietuvoje likusius žymesnius ne kairiosios orientacijos menininkus bei intelektualus. Vilniaus universiteto profesorai V. Mykolaitis-Putinas ir Juozas Balčikonis buvo aktyviai sekami pagal MGB dar 1950 m. pabaigoje pradėtą agentūrinio tyrimo bylą „Unijaty“. 1951 m. operatyvinio sekimo bylos pradėtos rašytojams Petrui Vaičiūnui ir Augustinui Gričiui, dailininkams Stasiui Ušinskui ir Justinui Vienožinskiui. 1952 m. vasario mėn. antrą kartą buvo suimtas ir nuteistas Juozas Keliuotis, o rugsėjo mėnesį MGB parengė pažymą apie profesorių Igną Jonyną kompromituojančią medžiagą. Tais pačiais metais pradėta operatyvinio sekimo byla Panevėžio dramos teatro vyriausiajam režisieriui Juozui Miltiniui, sovietinėje spaudoje prasidėjo jo juodinimo kampanija. Jei ne J. Stalino mirtis, daugumai jų greičiausiai nebūtų

pavykę išvengti sovietinių lagerių, panašiai kaip 1953 m. vasario pabaigoje suimtiems žymiam katalikų filosofui prel. Pranui Kuraičiui ar literatūros kritikui, buvusiam Grožinės literatūros leidyklos redaktoriui Antanui Vengriui.

Įdomu tai, kad A. Vengriui sukurptoje baudziamojoje byloje tarp kitų „nusikaltamos“ veiklos įrodymų yra ir Glavlito atstovų parengta išvada dėl jo straipsnių, išspausdintų nacių okupacijos metais⁷¹. Tai rodo (prisiminkime P. Mikutaičio bylą), kad ideologinės cenzūros funkcijas atliekančios institucijos glaudžiai bendradarbiavo su represinėmis sovietų režimo struktūromis. Iškart po J. Stalino mirties šie ryšiai trumpam įgijo formalų juridinį pagrindą, nes Glavlitas nuo 1953 m. kovo 15 d. iki spalio 20 d. buvo prijungtas prie Vidaus reikalų ministerijos, prie kurios Lavrentijaus Berijos iniciatyva buvo prijungta ir MGB. Šie struktūriniai pertvarkymai, atrodo, gerokai sutrikdė Glavlito darbą, juolab kad 1953 m. buvo panaikintos sritys, taigi ir čia taip sunkiai kurti Glavlito skyriai.

LKP CK net ir po J. Stalino mirties stengėsi neatleisti ideologinės meno cenzūros gniaūztų. Pavyzdžiui, 1953 m. rudenį LKP CK Mokslo ir kultūros skyrius atkreipė A. Sniečkaus dėmesį į neigiamus reiškinius Kauno dailininkų parodoje. Skyriaus instruktorius A. Gedminas pasigedo joje teminių kūrinių, kurie, anot jo, paskendo „gan žemo meninio lygio etiudų, akvarelių masėje“⁷². Ypač užkliuvo Jono Šileikos dekoratyviniu stiliumi nutapytas portretas „Puškinas ir Mickevičius“ bei dailininko mėginimas per parodos aptarimą apginti savo darbą. LKP CK Mokslo ir kultūros skyrius buvo nusiteikęs kovingai: siūlė paskelbti kritišką straipsnį apie parodą partinėje spaudoje, Kultūros ministeriją ir Dailininkų sąjungą įpareigoti „parengti priemones darbui su Kauno dailininkais pagerinti“⁷³.

Pirmoji kultūrinio gyvenimo „atšilimo“ banga praktiškai nepasiekė Lietuvos literatūrinio gyvenimo. Nors 1954 m. rugsėjo pradžioje vykusiame antrajame sovietinės Lietuvos rašytojų suvažiavime būta nedrąšių mėginimų pasisakyti prieš literatūros kūrinį vertinimo „vulgarizavimą“, suvažiavimo rezoliucija tebedvelkė stalinizmo metų dvasia: „Tarybiniai rašytojai ir mūsų visuomenė griežtai pasmerkia klaidas, kurias padarė „Novyj mir“ žurnalas, išspausdinęs V. Pomerancevo straipsnį „Apie nuoširdumą literatūroje“ ir kai kuriuos kitus straipsnius, kuriuose pasireiškė mintys, nukreiptos prieš partiškumo principą literatūroje.“⁷⁴ Būti atsargius rašytojus vertė ir 1953 m. rugsėjo pabaigoje „Tiesoje“ išspausdintas Genriko Zimano straipsnis „Formalizmo atrūgos“, kuriame neoficialus sovietinės Lietuvos ideologas pasmerkė pirmuosius nedrąsius mėginimus kvestionuoti partijos politiką literatūros atžvilgiu ir dar kartą priminė, kad svarbiausia literatūroje – jos turinio idėjiškumas.

Jokių esminių pokyčių nebuvo ir lietuvių literatūrinio palikimo leidybos baruose. 1954 m. LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus nurodymu iš jau išspausdinto Jono Biliūno raštų antrojo tomo buvo išplėsti puslapiai su kai kuriais neva nacionalistinio turinio straipsniais, o brolių Juškų lietuvių liaudies dainų tritomo ir J. Dovydaičio parengto padavimų rinkinio nebuvo leista spausdinti, nes juose medžiaga buvo pateikta iš „buržuazinio objektyvizmo pozicijų“. 1955 m. LKP CK Mokslo ir kultūros skyriuje įstrigo Grožinės literatūros leidyklos parengtas XIX amžiaus lietuvių poezijos rinkinys, į kurį jo sudarytojas Bronius Pranskus, „remdamasis klaidinga objektyvistine nuostata, įtraukė beveik visus XIX amžiaus lietuvių poetus, taip pat ir tuos, kurių kūryba visiškai persmelkta reakcinės ideologijos ir gali atnešti tik žalą mūsų jaunimo auklėjimui komunizmo dva-

sia“⁷⁵. Reaguodamas į šiuos signalus, LKP CK biuras 1955 m. lapkričio 10 d. pavedė Mokslo ir kultūros skyriui surengti literatūrologų, leidyklų ir spaudos darbuotojų pasitarimą, kuriame būtų apsvarstytos principinio pobūdžio kultūrinio palikimo vertinimo klaidos.

Po 1953 m. pirmajame pusmetyje kilusios suirutės LSSR glavlitas taip pat gana greitai grįžo į normalias darbo vėžes. Papildytas naujais kvalifikuotais kadrais jo aparatas buvo pasirengęs vykdyti naujas režimo uždutis. Keičiantis vidaus ir užsienio politikos konjunktūrai, teko skubiai naikinti knygas ar plėšyti puslapius iš tų leidinių, kuriuose buvo rašoma apie „liaudies priešą“ L. Beriją, braukyti straipsnių fragmentus ar stabdyti spausdinimą leidinių, kuriuose nepalankiai atsiliepiama apie komunistinį Jugoslavijos režimą. 1954 m. lapkričio mėn. SSKP CK priėmus nutarimą „Dėl mokslinės-ateistinės propagandos tarp gyventojų klaidų“ laikinai atsisakyta ir pernelyg šiurkščių išpuolių prieš religiją⁷⁶. Taigi jautriausia sovietų ideologinės cenzūros grandis jau pranašavo prasidedančią naują erą (vėliau pavadintą „atšilimo“ vardu), kai bus reviduojamos stalinizmo dogmos ir kuriamos naujos ideologinės konstrukcijos.

IŠVADOS

Atliktas tyrimas patvirtina, kad XX a. penktąjo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo lemiamą Lietuvos kultūrinio gyvenimo sovietizavimo stadija. Pasikeitę viešos retorikos akcentai, represinių priemonių naudojimas, knygų leidybos ir periodinės spaudos kontrolės griežtinimas, aktyvesni Glavlito veiksmai valant knygų fondus rodė valdžios pastangas kuo greičiau įdiegti vėlyvajam stalinizmui būdingą visuotinės ideologinės kontrolės modelį. Įsibėgėjantį puolimą prieš nesugebančius prie naujos sistemos reikalavimų

prisitaikyti Lietuvos kultūrininkus kurstė ir viena po kitos iš Maskvos kylančios ideologinės kampanijos.

Sovietinis ideologinės cenzūros mechanizmas galutinai susiformavo šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai Glavlitui buvo pavesta rūpintis dailės kūrinių ir teatro bei muzikos repertuaro politine kontrole. Dėl kvalifikuotų kadrų trūkumo LSSR glavlitas ne tik nepajėgė operatyviai atlikti naujų funkcijų, bet ir užtikrinti sklandžią spausdinto žodžio cenzūrą. Žemesnioji ideologinės cenzūros grandis, kurią sudarė kūrybinių sąjungų vadovybė, Meno reikalų valdyba ir leidyklų bei periodinių leidinių redakcijos, veikė

dar nepatikimiau, todėl sprendžiant politinės viešojo diskurso kontrolės uždavinius svarbus vaidmuo teko LKP CK aparatui. Aktyvus partinio aparato dalyvavimas buvo susijęs ir su vietos valdžios viršūnėje šeštojo dešimtmečio pradžioje vykusia kova tarp vyresnės kartos prokomunistinės inteligentijos atstovų, kuriems nebuvo svetimos tautinio komunizmo iliuzijos, ir stalininės kultūros politikos apologetų. Paskutiniais J. Stalino valdymo metais sustiprėjo pastarosios grupės pozicijos, todėl pirmieji kultūrinio gyvenimo liberalizavimo impulsai Lietuvą pasiekė tik 1956 m.

Nuorodos

¹ А. Блюм, *Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953*, С. Петербург, 2000, с. 11.

² L. Truska, „Glavlito veikla Lietuvoje 1940–1947 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai*, Vilnius, 1997, p. 216–241.

³ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudos imperija“, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 5–10.

⁴ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 43–67.

⁵ J. Pukinskaitė, „Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m.“, *ibid.*, 2004, Nr. 2(16), p. 124–144; A. Skorupskas, „Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.)“, *ibid.*, 2005, Nr. 1(17), p. 100–126; K. Ūsaitė, „Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980“, *ibid.*, 2005, Nr. 2(18), p. 119–154.

⁶ *История советской политической цензуры: Документы и комментарии*, Москва, 1997; *Сталин и космополитизм, 1945–1953: Документы агитпропа ЦК*, Москва, 2005; *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2005.

⁷ A. Sniečkaus pranešimas LKP(b) VI suvažiavime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 10, b. 30, l. 33.

⁸ *Ibid.*, l. 27.

⁹ D. Blažytė, „Juodas Ždanovo šešėlis virš Lietuvos menininkų“, *Metai*, 1998, Nr. 8–9, p. 118–130.

¹⁰ LSSR glavito pažyma apie ideologinę leidinių kontrolę 1948 m. pirmajame ketvirtyje, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 95–98.

¹¹ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1948 m., LYA, f. 1771, ap. 52, b. 46, l. 93.

¹² *Ibid.*, l. 94.

¹³ LSSR MA 1948 m. gruodžio 25 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 107.

¹⁴ A. Sniečkaus pranešimas LKP(b) VI suvažiavime (1949 02 15), *ibid.*, p. 110.

¹⁵ *Ibid.*, p. 116.

¹⁶ Kaltinamoji išvada V. Drazdausko baudžiamojoje byloje (1950 02 28), LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43142/3, t. 2, l. 195.

¹⁷ LSSR MGB 1949 m. rugsėjo 19 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 10, b. 155, l. 4.

¹⁸ 1949 m. rugsėjo 30 d. LKP(b) CK biuras nusprendė sudaryti komisiją prieš D. Todesą nukreiptiems skundams ištirti (LKP(b) CK biuro 1949 m. rugsėjo 30 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 51, b. 417, l. 27). Vėliau jam buvo paskirta administracinė nuobauda už finansinės drausmės pažeidimus.

¹⁹ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1949 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 1, b. 12, l. 7.

²⁰ LKP(b) CK biuro 1949 m. lapkričio 4 d. nutarimas „Dėl politinių klaidų Lietuvos TSR grožinės literatūros leidyklos leidiniuose“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 128.

²¹ LSSR MGB 1950 m. sausio 6 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 102, l. 1–3.

²² LKP(b) CK biuro 1950 m. rugsėjo 27 d. nutarimas „Dėl priešiškos propagandos prasiskverbimo faktų laikraštyje „Dzūkų žinios“, ibid., f. 1771, ap. 90, b. 109, l. 15.

²³ LKP(b) CK biuro 1950 m. gruodžio 27 d. nutarimas „Dėl šiurkščių iškraipymų žurnale „Švyturys“, ibid., b. 139, l. 10–12.

²⁴ V. Mozūriūno 1949 m. balandžio 14 d. raštas A. Sniečkui, ibid., b. 140, l. 91.

²⁵ V. Mozūriūno 1950 m. rugsėjo 20 d. laiškas J. Grušui, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 51, ap. 1, b. 5, l. 40.

²⁶ SSRS glavlito viršininko 1950 m. sausio 24 d. įsakymas, LCVA, f. R-522, ap. 1, b. 13, l. 2–7.

²⁷ LSSR glavlito 1950 m. kovo 9 d. pažyma, LYA, f. 1771, ap. 92, b. 20, l. 66–67.

²⁸ Partijos Panevėžio apskrities komiteto sekretorės Taurinskienės raštas LKP CK ideologijos sekretoriui V. Niunkai, ibid., ap. 52, b. 46, l. 100.

²⁹ LSSR MGB 1950 m. vasario 20 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, ibid., f. K-1, ap. 10, b. 103, l. 52.

³⁰ *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*, Vilnius, 2003, t. 3, p. 177–178.

³¹ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 131.

³² LSSR MGB 1950 m. balandžio 24 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 107, l. 233–234.

³³ LSSR glavlito pažyma apie darbo būklę 1950 m. lapkričio 1 d., ibid., f. 1771, ap. 92, b. 20, l. 73.

³⁴ *История советской политической цензуры*, c. 364–366.

³⁵ P. Gelbakas, „Apie J. Dovydaičio romaną „Dideli įvykiai Naujamiestyje“, *Komunistas*, 1951, Nr. 8, p. 39–46.

³⁶ LSSR glavlito ataskaita apie darbą 1951 m., LYA, f. 1771, ap. 133, b. 12, l. 47.

³⁷ LSSR MGB 5-ojo skyriaus viršininko J. Špilevojaus 1952 m. balandžio 15 d. pažyma, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*, t. 3, p. 199.

³⁸ LSSR MGB 5-ojo skyriaus viršininko P. Odincovo 1951 m. lapkričio 17 d. pažyma, ibid., p. 147–149.

³⁹ LSSR MGB 1952 m. sausio 19 d. specialus pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 425, l. 31.

⁴⁰ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kondakovo 1952 m. birželio 4 d. pažyma, ibid., ap. 10, b. 133, l. 296–300.

⁴¹ LKP(b) CK biuro 1952 m. rugsėjo 15 d. posėdžio protokolai, ibid., f. 1771, ap. 131, b. 127, l. 25–26.

⁴² К. Лютова, *Спецхран библиотеки Академии наук*, СПб., 1999 (www.vivovoco.rsl.ru/VV/BOOKS/LUTOVA).

⁴³ LSSR glavlito ataskaita apie darbą 1952 m., LYA, f. 1771, ap. 133, b. 45, l. 34.

⁴⁴ Ibid., l. 30.

⁴⁵ Ibid., b. 12, l. 73.

⁴⁶ A. Streikus, „Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1(23), p. 8.

⁴⁷ VKP(b) CK 1946 m. rugsėjo 14 d. nutarimas „Dėl užsienio literatūros prenumeratos ir panaudojimo“, *Сталин и космополитизм, 1945–1953, документы агитпропа ЦК* (cit. iš www.aleksanderyakovlev.org/fond/issues-doc/62106).

⁴⁸ *История советской политической цензуры*, c. 523.

⁴⁹ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo specialus pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 132, l. 247–248.

⁵⁰ J. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2(10), p. 74.

⁵¹ *История советской политической цензуры*, c. 528.

⁵² Ibid., c. 529.

⁵³ LSSR glavlito viršininko A. Malygino 1952 m. gegužės 23 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 12, l. 78–79.

⁵⁴ LSSR glavlito viršininko pavaduotojo B. Gurvičiaus 1953 m. sausio 17 d. pažyma, ibid., b. 45, l. 2–4.

⁵⁵ LSSR glavlito ataskaita apie darbą 1952 m., ibid., l. 40.

⁵⁶ LKP(b) CK sekretoriaus V. Niunkos 1952 m. sausio 4 d. raštas LSSR valstybės saugumo ministrui P. Kapralovui su išrašu iš LSSR valstybės kontrolės ministerijos pažymos, ibid., f. K-1, ap. 10, b. 424, l. 45–47.

⁵⁷ Ibid., f. 1771, ap. 133, b. 12, l. 36–42.

⁵⁸ SSRS glavlito viršininko K. Omelčenkos 1952 m. lapkričio 12 d. raštas A. Sniečkui, ibid., l. 35.

⁵⁹ LKP CK biuro 1952 m. gruodžio 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 131, b. 148, l. 8.

⁶⁰ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1952 m., *ibid.*, ap. 133, b. 45, l. 11.

⁶¹ LSSR glavito viršininko pavaduotojo B. Gurvičiaus 1953 m. kovo 15 d. raštas A. Sniečkui, *ibid.*, l. 5–6.

⁶² LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo pav. J. Zinkaus [1952 m.] pažyma „Apie Lietuvos literatūros muziejaus ekspoziciją“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 168–169.

⁶³ LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo T. Černiausko 1953 m. sausio mėn. pažyma „Apie ideologinius nukrypimus A. Venclovos eilėraščių rinkinyje“, *ibid.*, p. 179.

⁶⁴ LYA, f. 1771, ap. 112, b. 80, l. 4–7.

⁶⁵ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1951 m. birželio 25 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui A. Trofimovui, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 134, l. 161–164.

⁶⁶ A. Švedas, *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialus diskursas ir jo alternatyvos* (daktaro disertacijos rankraštis), l. 112.

⁶⁷ Е. Громов, *Сталин: власть и искусство*, Москва, 1998, c. 449–451.

⁶⁸ Plačiau apie pasirengimą dekadai žr.: D. Blazytė-Baužienė, „1954 m. Lietuvos literatūros ir

meno dekada Maskvoje: sumanytojai ir rengėjai“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius, 1995, p. 110–134.

⁶⁹ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 180–189.

⁷⁰ LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo pav. J. Zinkaus 1953 m. vasario 24 d. pažyma, *ibid.*, p. 189–191.

⁷¹ LSSR glavito 1953 m. sausio 30 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P 12282, l. 109–111.

⁷² *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 192.

⁷³ LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo pav. J. Zinkaus 1953 m. spalio 29 d. raštas A. Sniečkui, *ibid.*, p. 198.

⁷⁴ *Literatūra 1940–1960: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1992, p. 242.

⁷⁵ LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo J. Zinkaus pažyma „Apie kai kurias klaidas Lietuvos TSR grožinės literatūros leidyklos darbe“, LYA, f. 1771, ap. 149, b. 398, l. 37.

⁷⁶ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1954 m., LCVA, f. R-522, ap. 1, b. 24, l. 5.

Gauta 2009 08 11

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA IN 1948–1955: ADJUSTMENT OF THE SYSTEM

Summary

Research conducted confirms that the crucial stage in the Sovietization of Lithuanian cultural life started at the end of fifth decade of the 20th century. The changed key points of public rhetoric, application of repressive measures, stricter control of book publishing and periodical press, more active actions of Glavlit (Chief Agency for Protection of Military and State Secrets) in cleaning the book funds showed the efforts of the authorities to implement as soon as possible a model of universal ideological control, characteristic of later Stalinism. The attack, gaining momentum against the Lithuanian cultural workers who were not able to adapt to the requirements of the new system, was instigated by the ideological campaigns arising one after another from Moscow.

The Soviet mechanism of ideological censorship was finally formed at the beginning of the sixth decade when Glavlit was delegated with a task to take care of political control over art works, theatre and music repertoire. Due

to the lack of the qualified staff, LSSR Glavlit failed not only to perform the new functions efficiently, but also to ensure the smooth censorship of the printed word. The lower link of ideological censorship, consisting of the leadership of the creative unions, the Board of Art Affairs and the editorial offices of publishing houses and periodical publications, operated still more unreliably, therefore in tackling political control tasks of public discourse, an important role belonged to the LCP CC. The active participation of the party machinery was also related with the fight that took place at the beginning of the sixth decade of the 20th century at the top of the local power between the representatives of the pro-Communist intellectuals of the senior generation, to whom the illusions of national Communism were not alien, and the apologists of Stalinist cultural policy. In the last years of J. Stalin's rule the positions of the latter group strengthened, therefore the first impulses of cultural life liberalization reached Lithuania only in 1956.